

حکیمه خاتون الگوی عملی جهاد تبیین

معصومه برنجکار^۱

چکیده

این مقاله به بررسی زندگی و جایگاه حکیمه خاتون، دختر امام جواد (ع) و خواهر امام هادی (ع)، می‌پردازد که به عنوان یکی از بانوان برجسته خاندان عصمت و طهارت و واسطه میان امامان معصوم و شیعیان شناخته می‌شود. مقاله همچنین مفهوم «جهاد تبیین» را به عنوان جهاد فکری و روشنگری در دفاع از حقانیت اسلام و انقلاب اسلامی تبیین کرده و حکیمه خاتون را به عنوان الگویی عملی در این عرصه معرفی می‌نماید. مسئله اصلی تحقیق، شناخت دقیق تر نقش حکیمه خاتون در تبیین معارف دینی و جهاد تبیین در شرایط سخت خفقان دوران عباسی است. هدفی که در این پژوهش دنبال می‌شود معرفی شخصیت والای حکیمه خاتون و تحلیل جایگاه ایشان به عنوان الگویی برای جهاد تبیین در عصر حاضر می‌باشد. روش تحقیق در این مقاله بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و با شیوه توصیفی-تحلیلی می‌باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که حکیمه خاتون با بهره‌مندی از علم، تقوا و شجاعت، در شرایط خفقان سیاسی و اجتماعی، نقش کلیدی در حفظ و انتقال معارف دینی ایفا کرده است. همچنین ایشان نمونه‌ای برجسته از جهاد تبیین به شمار می‌رود که می‌تواند الگویی الهام بخش برای بانوان مسلمان در مقابله با شبهات و تحریفات دینی در عصر حاضر باشد. این پژوهش بر اهمیت بازشناسی و معرفی چنین شخصیت‌های تاریخی در تقویت هویت دینی و فرهنگی دارد.

واژگان کلیدی: جهاد تبیین، حکیمه خاتون، الگو

^۱ مقطع تحصیلی: سطح دو حوزه علمیه خواهران، نام مدرسه: فاطمه الزهرا (س) - تهران

حکیمه خاتون، از بانوان برجسته و عالمه خاندان عصمت و طهارت است که محضر چهار امام معصوم را درک کرده و نقش مهمی در تبیین و انتقال معارف دینی داشته است. ایشان در شرایط سخت و خفقان دوران عباسی، به ویژه در زمان امام عسکری (ع) و ولادت امام زمان (عج)، به عنوان واسطه‌ای مطمئن میان امام و شیعیان فعالیت می‌کرد و در آموزش و تربیت نرجس خاتون، مادر امام زمان، نقش کلیدی داشت. حکیمه خاتون در منابع شیعی به عنوان فردی ثقه و راوی احادیث معتبر شناخته شده و از ایشان روایات مهمی درباره تولد و غیبت امام زمان نقل شده است. ضرورت انجام این تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که شناخت دقیق تر حکیمه خاتون می‌تواند به روشن شدن جایگاه زنان در تاریخ اسلام و تبیین نقش آنان در حفظ و انتقال معارف دینی کمک کند. همچنین، با توجه به تأکیدات رهبر معظم انقلاب بر اهمیت جهاد تبیین به عنوان یکی از مهم ترین عرصه های دفاع از حقانیت دین و انقلاب در عصر حاضر، بررسی نمونه های تاریخی موفق در این زمینه، مانند حکیمه خاتون، می‌تواند الگوی عملی و الهام بخشی برای نسل امروز به ویژه بانوان مسلمان باشد.

اکنون مقالاتی را که به معرفی حکیمه خاتون پرداخته اند اشاره می‌شود:

۱- مقاله خانم صدیقه شاکری با عنوان (زندگانی حکیمه خاتون) چاپ شده در فصل نامه علمی _پژوهشی انتظار موعود، شماره ۲۲، زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۳۵_۱۷۸. نویسنده در این مقاله ضمن معرفی حکیمه خاتون به شبهات مربوط به وجود ایشان پاسخ داده و شرایط زمانی زندگی ایشان را شرح داده است. در ادامه به نقش های تاثیر گذار ایشان در زندگی امام عسکری (ع) و امام زمان (عج) پرداخته است.

۲- مقاله آقای سید مهدی حسینی عربی با عنوان (حکیمه خاتون، شاهد ولادت) چاپ شده در فصل نامه علمی _پژوهشی مشرق موعود، شماره ۱، بهار ۱۳۸۶، ص ۸۱_۱۱۰. در این مقاله نیز ضمن معرفی حکیمه خاتون و بیان فضایل ایشان به روایات نقل شده از ایشان فقط در باب ولادت امام زمان (عج) پرداخته شده است.

۳- مقاله آقای عبدالرحیم میانجی با عنوان (زندگی نرگس خاتون و حکیمه خاتون) چاپ شده در فصل نامه علمی _کاربردی فرهنگ زیارت، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۹، ص ۷۹_۸۶. در این مقاله نویسنده به مختصری از معرفی حکیمه خاتون و ذکر فضایل ایشان پرداخته است.

وجه تمایز مقاله حاضر با مقالات معرفی شده این است که در این مقاله سعی شده تا از رهگذر معرفی حکیمه خاتون و ذکر فضایل و روایات نقل شده از ایشان پی به شخصیت ممتاز ایشان ببرد و ضمن توضیح اندکی از جهاد تبیین به این مسیله پردازد که ایشان میتواند الگوی مناسبی برای جهاد تبیین مخصوصا برای بانوان باشند.

۱- معرفی

در تمام اعصار بانوان توانمندی بوده اند که برای اسلام عزیز زحمات فراوانی کشیده اند و در برخی موارد از مردان زمانه خود سر بوده اند اما کمتر مورد توجه قرار گرفته اند. متأسفانه در نصوص تاریخی هم کمتر از ایشان نامی برده شده و جزییات زندگی پربار ایشان آورده نشده است. در این نوشتار سعی داریم کمی از بانوی بزرگوار حکیمه خاتون ذکر کنیم. ایشان بانویی با فضیلت بوده اند که محضر چهار امام معصوم را درک کرده اند.

نام این بانو حکیمه است. در خاندان عصمت و طهارت دو حکیمه نام وجود دارند که یکی دختر امام موسی بن جعفر (ع) است که هنگام ولادت امام جواد حضور داشته اند و روایت تولد امام از ایشان نقل شده^۲ و دیگری که مورد نظر ماست حکیمه دختر امام محمد بن علی الجواد و خواهر امام علی بن محمد الهادی و عمه امام عسکری علیهم السلام است. عمده الطالب و المجدی در زمره فرزندان امام جواد علیه السلام، حکیمه را نام برده اند.^۳ مادر ایشان سمانه مغربیه نام دارد که کنیزی با فضیلت و با تقوا بود.^۴ ایشان از بانوان مجلله خاندان عصمت و طهارت است که در سامرا در ضریح مطهر عسکریین علیهما السلام قبر او ظاهر و مشهور است در سال ۲۷۴ وفات یافت. ایشان عالمه فاضله جلیله واسطه بین امام علیه السلام و رعیت بود.^۵ نام ایشان در کتب رجالی به عنوان فرد ثقه آورده شده.^۶

۲ مجلسی، بحارالانوار، جلد ۵۰، ص ۱۰

۳ حسینی، عمده الطالب، ص ۲۲۸

۴ الحسینی المدنی، تحفه الازهار فی نسب ابناه الائمه الاطهار، بنا به نقل محدث قمی، منتهی الآمال، ج ۲، ص ۲۳۵

۵ خوئی، معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة. ج ۲۴، ص ۲۱۵

همسرش، ابو الحسن محدث فرزند ابو الحسن علی المرعش بن عبید الله بن ابی الحسن محمد الاکبر ابن محمد حسن المحدث ابن الحسین الاصغر بن الامام السجاد علیه السلام است که حکیمه سه فرزند پسر از او به دنیا آورد.^۶

۲- اثبات وجود حکیمه خاتون

برای اثبات وجود ایشان از چند دسته دلیل میتوان استفاده کرد :

الف) احادیثی که بر وجود ایشان هنگام ولادت امام زمان دلالت می کند که در ادامه خواهد آمد .

ب) سخن بزرگان در مورد ایشان برای مثال :

علامه مجلسی می نویسد: در قبه شریفه که مقبره دو امام عسکری است، قبری منسوب به نجیبه، کریمه، عالمه، فاضله، تقیه، رضیه، حکیمه دختر ابو جعفر الجواد علیهما السلام وجود دارد که نمی دانیم چرا با همه فضل و جلالت آشکاری که این بانوی گرامی دارد و محل اسرار امامت بوده زیارتی برای او قید نشده است. سپس می گوید: سزاوار است که او را با الفاظی که مناسب مقام اوست زیارت کنید.^۷

«ابن شهر آشوب» تعداد دختران امام جواد علیه السلام را سه نفر به نامهای «حکیمه»، «خدیجه» و «ام کلثوم» نوشته است.^۸

بعضیها چهار پسر و چهار دختر نوشته اند به این ترتیب: ۱- امام ابو الحسن علی النقی علیه السلام، ۲- ابو احمد موسی مبرقع، ۳- ابو احمد حسین، ۴- ابو موسی عمران. چهار دختر به نام «فاطمه»، «خدیجه» و «ام کلثوم» و «حکیمه». مادر این هشت فرزند، ام ولد به نام «سمانه» مغریه و اعقاب آن حضرت منحصر از دو پسر امام علی النقی علیه السلام و موسی مبرقع است.^۹

۶ محلاتی، ریاحین الشریعه، ج ۴، ص ۱۵۷۶

۷ مجلسی، بحار الانوار: ۹۹، ۷۹ کتاب مزار

۸ بنا به نقل مرحوم سید محسن امین، اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۳۳

۹ تحفه الازهار فی نسب ابناء الائمه الاطهار، بنا به نقل محدث قمی، منتهی الآمال، ج ۲، ص

ج) احادیثی که از ایشان نقل شده است .

۳- برخی احادیث ایشان

مهم ترین روایات نقل شده از ایشان روایات مربوط تولد امام زمان (عج) می باشد :

۱. شیخ صدوق، این حادثه بزرگ را از زبان آن بانوی بزرگ چنین آورده است:

حکیمه دختر امام جواد علیه السلام گوید:

امام حسن عسکری علیه السلام مرا به نزد خود فراخواند. و فرمود: ای عمه! امشب افطار نزد ما باش! که شب نیمه‌ی شعبان است و خدای تعالی امشب حجت خود را - که حجت او در روی زمین است - ظاهر سازد.

گوید: گفتم: مادر او کیست؟ فرمود:

نرجس. گفتم: فدای شما شوم اثری در او نیست، فرمود: همین است که به تو می‌گویم. گوید: آمدم و چون سلام کردم و نشستم، نرجس آمد کفش مرا بردارد و گفت: ای بانوی من و بانوی خاندانم حالتان چگونه است؟ گفتم: تو بانوی من و بانوی خاندان من هستی، گوید: از کلام من ناخرسند شد و گفت: ای عمه جان! این چه فرمایشی است؟ گوید: بدو گفتم: ای دختر جان! خدای متعال امشب به تو فرزندی عطا فرماید که در دنیا و آخرت آقا است. گوید: نرجس خجالت کشید و حیاء کرد...^{۱۰}

۲. احمد بن ابراهیم گوید: شرفیاب حضور حکیمه دختر محمد بن علی (امام نهم) خواهر ابو الحسن عسکری (امام دهم) گردیدم سال دویست و شصت و دو بود و در مدینه بودم و از پشت پرده با او سخن گفتم و از دین وی پرسیدم. کسی که باید امام بداند برای من نام برد و به من گفت: فلان پسر حسن عسکری علیه السلام نام او را گفت، گفتم قربانت او را معاینه کردی یا خبر او را شنیدی؟ گفت:

^{۱۰}. شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، باب ۴۲، ح ۱؛ همچنین ر. ک: شیخ طوسی، کتاب الغیبه، ص ۲۳۸؛ اربلی، کشف الغمّه، ج

مسیر میگذارند و پاسخ گوی شیعیان زمان خود بودند . اما متأسفانه شواهد تاریخی کمی اکنون در دسترس ماست .

۶- جهاد تبیین

جهاد تبیین اصطلاحی است که به دنبال سخنرانی رهبر معظم انقلاب اسلامی در اردیبهشت سال ۱۳۹۵، مورد اشاره قرار گرفته، و در آذرماه سال ۱۴۰۰ش، جهت روشن کردن افکار عمومی نسبت به فعالیت‌های انجام شده در نظام جمهوری اسلامی ایران مطرح شد .

جهاد در لغت از ریشه ی جَهِد و جُهد به معنی مشقت و زحمت و همچنین به معنی توان و طاقت است . صاحب جواهر در تعریف اصطلاحی جهاد می گوید: (جهاد بذل جان و مال و تعان در راه تعالی اسلام و برپا داشتن شعائر دین است . همچنین در شرح لمعه آمده : (در شرع مقدس اسالم جهاد عبارت است از بذل جان و مال به طریقی مخصوص برای جنگ با مشرکان و یا افراد باغی در راه اعتلای کلمه اسلام .)

تبیین از ماده بین به معنای فاصله میان دو چیزی است . واژه تبیین در بسیاری از آیات قرآن (آیه ۷ آل عمران) به معنای ظهور و انکشاف و وضوح آمده است؛ لذا بین به چیزی گفته می شود که دلیل روشن و آشکاری است، خواه عقلی باشد یا محسوس .

جهاد تبیین شیوه دیگری از جهاد و مهمترین عرصه جهاد در عصر کنونی است؛ که ترکیبی از دو عنصر (جهاد) و (تبیین) است .

در یک تعریف کلی جهاد تبیین عبارتست از کوشش و جهد مومنین با هدف گفتمان سازی، روشنگری، نقد منصفانه و مطالبه گری در یک موضوع که به شکل سلبی یا ایجابی و اثباتی در راستای دفاع از حقانیت انقلاب اسلامی و مقابله با دشمنان ارائه می شود.^{۲۲}

۲۲ خداپسندی-آقاخوانی، الزامات راهبردی تحقق فریضه جهاد تبیین، ص ۷۸

۷- کارکردهای جهاد تبیین

به گوشه ای از کارکردهای جهاد تبیین از زبان مقام معظم رهبری میپردازیم:

- مقابله با جنگ شناختی : شاید مهم ترین کارکرد جهاد تبیین همین مورد باشد . مقام معظم رهبری در این باره می فرمایند : شما روایت کنید حقایق جامعه ی خودتان و کشر خودتان و انقلابتان را. شما اگر روایت نکنید، دشمن روایت میکند.^{۲۳}
- شبهه زدایی : یک وقت هایی هست یک گرهی در ذهن مردم هست، شماها باید این گره را باز کنید؛ این جهاد تبیین که ما عرض کردیم، شامل این موارد میشود.^{۲۴}
- امید آفرینی: یک کلید اصلی وجود دارد و آن امید دادن و اطمینان دادن به مردم است... کار باید این باشد که به مردم امید بدهید و اطمینان بدهید. اگر مردم ناامید شدند، اعتماد خودشان را از دست دادند، متزلزل شدند، شکست قطعی است. آن چیزی که جنگنده را، رزمنده را در جبهه نگه میدارد، امید است. باید امید داشته باشد، بداند که میتواند به پیروزی برسد. این امید را باید زنده نگه داشت. عامل اصلی پیروزی، در صحنه بودن مردم است؛ عامل در صحنه بودن مردم، امید و اطمینان آنهاست. این امید را باید در مردم تقویت کرد.^{۲۵}
- تبیین پیشرفت های کشور : کشور در حال پیشرفت است، انقلاب و مبانی انقلابی در حال پیشرفت است. ما در زمینه های گوناگون پیشرفت داریم: در زمینه ی علمی پیشرفت داریم، در زمینه ی صنعتی پیشرفت داریم، در زمینه ی عزت سیاسی پیشرفت داریم، در زمینه ی رشد فکری پیشرفت داریم، در زمینه های معنوی پیشرفت داریم... انسان واقعاً حیرت میکند از این پیشرفت، از این حرکتِ رو به جلو. اینها را ما چرا نباید ملاحظه کنیم، چرا نباید ببینیم اینها دیده بشود، تحلیل بشود و گفته بشود.^{۲۶}

^{۲۳} بیانات در دیدار با خانواده ی شهدای سلامت ۱۴۰۰/۹/۲

^{۲۴} بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی ۱۴۰۱/۳/۴

^{۲۵} بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری ۱۳۸۹/۶/۲۵

^{۲۶} بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان ۱۳۹۷/۳/۷

- جلوگیری از تغییر فرهنگ : مسئله‌ی سبک زندگی اسلامی ایرانی که ما مطرح کردیم، خب این درخوربررسی است، این را تبیین کنید، هم خودتان عملاً و هم تبیینی. مسئله‌ی فرهنگ، یکی از مسائل مهم است، این را تبیین کنید^{۲۷}.

۸- نقش حکیمه خاتون در جهاد تبیین

نقش حکیمه خاتون در تاریخ تشیع، تنها به روایتگری و نقل احادیث محدود نمی‌شود، بلکه ایشان نمونه‌ای بارز از جهاد تبیین در شرایط خفقان و تهدید به شمار می‌رود. حضور فعال و آگاهانه ایشان در کنار چهار امام معصوم و ایفای نقش واسطه‌گری میان امام و شیعیان، نشان‌دهنده عمق بصیرت، شجاعت و تعهد دینی اوست. حکیمه خاتون نه تنها در لحظات حساس تولد و حفاظت از امام زمان (عج) نقش‌آفرینی کرد، بلکه با حفظ اسرار امامت و مقابله با شبهات، امنیت فکری و اعتقادی شیعیان را تضمین نمود.

در دوران عباسیان که فضای سیاسی و اجتماعی آکنده از ترس و سرکوب بود، حکیمه خاتون با پایداری و صبر، به تبیین حقایق دین پرداخت و با روشنگری، مانع تحریف معارف اهل بیت شد. این ویژگی‌ها او را به الگویی کم‌نظیر برای زنان و مردان عصر حاضر بدل می‌سازد؛ عصری که همچنان نیازمند جهاد تبیین و مقابله با شبهات و تحریفات است.

امروز نیز بانوان مسلمان می‌توانند با الهام از حکیمه خاتون، نقش فعال و مؤثری در عرصه جهاد تبیین ایفا کنند. همان‌گونه که رهبر معظم انقلاب تأکید دارند، زنان باید با حضور در میدان روشنگری و دفاع از معارف اسلامی، پرچمدار مقابله با جنگ شناختی و فرهنگی دشمن باشند. حکیمه خاتون با علم، تقوا، شجاعت و وفاداری به ولایت، نشان داد که زن مسلمان می‌تواند در حساس‌ترین مقاطع تاریخ، محور پایداری و انتقال حقیقت باشد.

در نهایت، بازشناسی زندگی و سیره حکیمه خاتون، نه تنها ادای دین به یک بانوی بزرگ تاریخ اسلام است، بلکه راهگشای نسل امروز در مسیر جهاد فکری، امیدآفرینی و دفاع از هویت دینی خواهد بود. او الگویی زنده برای هر کسی است که می‌خواهد در مسیر تبیین و پاسداری از حقیقت، نقش‌آفرین باشد.

۲۷ بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان ۱۳۹۵/۴/۱۲

حکیمه خاتون ، بانویی برجسته از خاندان عصمت و طهارت ، نمونه ای بارز از نقش و جایگاه مهم زنان در تاریخ اسلام است که با وجود فشارها و محدودیت های شدید دوران چهار امام معصوم ، به ویژه در عصر خلفای عباسی ، توانست نقش کلیدی در تربیت نسل امامان و پاسخ گویی به شیعیان و تبیین شبهات زمان خود ایفا کند .ایشان نمادی از جهاد تبیین و پایداری معنوی در شرایط سخت بود .این واقعیت که تاریخ کمتر به زندگی پر بار و فضایل ایشان پرداخته است ، نباید باعث فراموشی جایگاه والای ایشان شود . مطالعه و معرفی چنین شخصیت هایی ، علاوه بر روشن ساختن ابعاد مغفول تاریخ اسلام ، می تواند الهام بخش جهاد تبیین در عصر حاضر باشد که به گفته رهبر معظم انقلاب ، مهم ترین عرصه دفاع از حقانیت انقلاب اسلامی است .

بنابراین ، بازشناسی زندگی حکیمه خاتون ، نه تنها گامی در جهت تکریم زنان مومن و عالم است ، بلکه پاسداری از میراث گرانبهای اهل بیت و تقویت امید و مقاومت در برابر فشارهای فرهنگی و سیاسی امروز به شمار می رود.

۱. ابن بابویه ، محمد بن علی (شیخ صدوق)، کمال الدین و تمام النعمه، دارالکتاب الاسلامیه ، ۱۳۵۴ ش.
۲. الحسینی المدنی ، ضامن بن شدم ، تحفه الازهار فی نسب ابنه الائمه الاطهار، بنا به نقل محدث قمی، منتهی الآمال،
۳. امین ، سیدمحسن ، اعیان الشیعه، بیروت، انتشارات دار التعارف للمطبوعات ، ۱۳۶۲ ش.
۴. پیشوایی، مهدی، سیره پیشوایان، موسسه امام صادق ، ۱۳۹۶ ش.
۵. حسینی، احمد بن علی بن حسین ، عمده الطالب ، موسسه انصاریان للطباعه والنشر ، ۱۳۸۳ ش.
۶. خامنه ای ، سیدعلی ، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری ۱۳۸۹/۶/۲۵
۷. خامنه ای ، سیدعلی ، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان ۱۳۹۷/۳/۷
۸. خامنه ای ، سیدعلی ، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان ۱۳۹۵/۴/۱۲
۹. خوئی ابوالقاسم. معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواء ، دفتر ایه الله العظمی الخویی ، ۱۳۶۸ ش.
۱۰. شاکری، صدیقه ، «زندگانی حکیمه خاتون» ، فصل نامه علمی _ پژوهشی انتظار موعود ، شماره ۲۲ ، زمستان ۱۳۸۶ .
۱۱. طبرسی ، فضل بن حسن ، اعلام الوری باعلام الهدی ، موسسه الاعلمی للمطبوعات ، ۱۴۲۴ ق.
۱۲. طوسی، محمد بن حسن ، کتاب الغیبه، بنیاد معارف اسلامی ، ۱۳۸۳ ش.
۱۳. عربی، سید مهدی ، «حکیمه خاتون ، شاهد ولادت» ، فصل نامه علمی _ پژوهشی مشرق موعود ، شماره ۱، بهار ۱۳۸۶ .
۱۴. کلینی ، محمد بن یعقوب ، اصول کافی ، علمیه اسلامیة ، ۱۴۱۰ ق.
۱۵. مجلسی ، محمد باقر ، بحار الانوار، چاپ سوم ، دارالاحدا التراث العربی بیروت ۱۴۰۳
۱۶. محلاتی، ذبیح الله ، ریاحین الشریعه در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه
۱۷. مفید ، محمد بن محمد ، الارشاد ، المؤتمر العالمی لافیه الشیخ مفید ، ۱۳۷۲ ش.
۱۸. میانجی، عبدالرحیم ، «زندگی نرگس خاتون و حکیمه خاتون» ، فصل نامه علمی _ کاربردی فرهنگ زیارت ، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۹ .